

*Р.В. ВЕРЕША,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія адвокатури України)*

*К.Ю. ЛОЄНКО,
студентка
(Академія адвокатури України)*

МЕТА ПОКАРАННЯ: ТЕОРІЇ (КОНЦЕПЦІЇ), ІСТОРІЯ, ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Ключові слова: *покарання, кара, мета, виправлення засудженого, теорія покарання, санкція.*

Мета — це філософська категорія. При цьому без пізнання її сутності неможливо осягнути зміст мети кримінального покарання.

У філософії під метою розуміється передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії [4, 236]. Вона завжди пов'язана зі здатністю людини передбачати майбутнє і результати своїх дій. З одного боку, мета — модель майбутнього, те, що потрібно ще досягти, майбутній результат діяльності, з іншого — вже існуючий образ бажаного результату. Інакше кажучи, це той уявний образ, що ми бажаємо досягти. У той же час він нами пізнаний, він існує, будучи зафіксованим у законі.

Для того, щоб встановити ефективність кримінального покарання необхідно вирішити найголовніше питання — яку мету переслідує покарання згідно з чинним кримінальним законом України?

Кримінальний кодекс України встановлює цілі покарання. Згідно зі ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

З цього визначення випливає, що метою покарання є:

1. Кара (як відплата за вчинений злочин).
2. Виправлення засудженого.
3. Запобігання вчиненню нових злочинів засудженими (спеціальна превенція).
4. Запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (загальна превенція).

На думку деяких вчених, мета виражає не тільки те, що повинно відбутися в майбутньому, але і те, що потрібно робити, як і якими засобами, до чого прагнути, щоб здійснити бажане. У цьому — особливість мети, що позначає не будь-яке майбутнє, а лише необхідний результат, який досягається через діяльність. У ній закладене вольове, практичне відношення до зовнішнього світу, процес перетворення в інтересах людини [11, 61].

Дійсно, під цілями покарання необхідно розуміти результати застосування покарання, проте не всі результати, а тільки бажані для того, хто це покарання встановив і застосовує. З цього приводу діючий кримінальний закон України спеціально підкреслює, що «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або при-

низити людську гідність» (ч. 3 ст. 50 КК України). Безумовно, кримінальне покарання може заподіювати фізичні і моральні страждання, а також принижувати людську гідність, проте це не той результат, до якого прагне законодавець і правозастосовчі органи, іншими словами — це не мета кримінального покарання, хоча це неминучий наслідок застосування покарання.

Цілі покарання, таким чином, є похідними від засобу їх реалізації — кримінального покарання і визначаються об'єктивними властивостями кримінального покарання.

Неможливо ставити перед кримінальним покаранням цілі, які, виходячи з природи і механізмів дії кримінального покарання, взагалі не можуть бути його результатами або входять в зміст самого кримінального покарання. Характерним є приклад, коли кримінальне покарання не може забезпечити бажаний результат у разі абсолютно справедливої відмови законодавця від мети перевиховання засуджених.

Говорячи про визначення цілей покарання в кримінальному законі, слід підкреслити, що вони створювали і повинні створювати передумови для вимірювання ефективності кримінального покарання.

Проблема мети покарання залишається актуальною для багатьох вчених і філософів, які працювали в галузі кримінального права протягом всієї історії його розвитку. Багато запропонованих концепцій і теорій не призвели до однозначного розуміння цієї складної проблеми. Однак з цих численних теорій можна виділити дві основні групи:

а) абсолютні теорії покарання (теорії відплати);

б) відносні теорії покарання (теорії досягнення корисної мети) [6, 336].

Серед абсолютних теорій покарання виділяють теологічні теорії, теорії матеріальної та діалектичної відплати. Представники абсолютних теорій не вбачали у покаранні іншого змісту, крім єдиної абсолютної ідеї — мети відплати за вчинений злочин, тобто покарання призначається тому,

ким злочин вчинено, як відплата за нього. Теологічні теорії (божої відплати), виходячи з того, що злочин є гріх, ставили за мету покарання очищення від цього гріха. Теорію матеріальної відплати розвивав І. Кант, діалектичної відплати — Ф. Гегель, ідеї яких мали суттєвий вплив на розвиток філософських та правових поглядів протягом всього XIX століття, а в поєднанні з іншими трактовками — і у XX столітті. Так, наприклад, І. Кант розглядав покарання як матеріальну (реальну) відплату за вчинений злочин і тому відстоював необхідність закріплення різних систем пропорційності злочину і покарання, відплати рівним злом за те зло, що спричинив винуватий. Наприклад, за вбивство — смертна кара, за майнові злочини — каторга на різні строки, за образу — застосування заходів, які ганьблять винуватого.

Прихильників відносних теорій об'єднувало те, що вони вбачали зміст і корисність покарання в досягненні будь-якої конкретної (корисної) мети, наприклад, для того, щоб утримати інших членів суспільства від злочину або для виправлення засудженого. Серед відносних теорій найбільшого розповсюдження набула теорія залякування, якої і зараз дотримуються багато криміналістів Англії та США. Модифікацією цієї теорії є теорія психологічного примушування, що була розвинута відомим криміналістом початку XIX століття А. Фейєрбахом. Як і теорія залякування — це теорія загального попередження, згідно з якою покарання має впливати на громадян, утримуючи їх від вчинення злочинів. А. Фейєрбах вважав, що покарання має завдавати особі, що вчинила злочин, більшого незадоволення, ніж те задоволення, що вона отримала від злочину. Погрозою такого покарання є потреба утримати людину від вчинення злочину. Прихильники теорії спеціального попередження відстоювали ідею застосування покарання виключно для того, щоб сам винуватий не вчинив нового злочину. Такі ж ідеї відстоювали і послідовники теорії виправлення, на думку яких покарання

має забезпечити виправлення винуватого, тобто невчинення ним нових злочинів.

Теорії досягнення покаранням якоїсь однієї мети не могли задовольнити практику, тому у середині XIX століття з'являються так звані змішані теорії покарання. Загальним для них є поєднання ідей кількох абсолютних і відносних теорій про мету покарання. Прихильники їх в різних варіантах визнають метою покарання: залякування, відплату, відшкодування спричиненої злочином моральної шкоди, виправлення, загальну і спеціальну превенцію. Ці теорії різняться не тільки поєднаннями мети, а й їх значущістю. В одних пріоритет надається меті залякування, відплати, в інших — меті запобігання або виправлення.

Визначення мети покарання — одне з найбільш принципівих питань кримінального права. «Від його вирішення залежить не тільки побудова багатьох інститутів цієї галузі права, але і цілеспрямоване застосування самого кримінального законодавства» [8, 52].

Чезаре Беккарія зазначав, що мета покарання міститься тільки в тому, щоб перешкодити винуватому знову завдати шкоду суспільству й утримати інших від здійснення того ж [10, 184].

М.С. Таганцев, визначаючи мету покарання, писав, що будучи особистим стражданням, заподіюваним винному за вчинене ним діяння, покарання має бути організоване так, щоб воно служило чи могло служити тій меті, що переслідує держава, караючи [9, 4].

У юридичній літературі перших років Радянської влади багато уваги приділялося питанню мети і завдань покарання. Складність цієї проблеми приводила до того, що окремі автори, вдало сформулювавши ту чи іншу задачу покарання — виправну, попереджувальну, охоронну, у ряді випадків вважали її єдиною, чим спотворювали дійсну роль покарання в Радянській державі. У розглядуваний період лише починали формуватись положення радянської теорії кримінального права про співвідно-

шення примусової і виховної сторін покарання, про співвідношення понять «кара» і «виховання», «кара» і «покарання».

Від мети покарання варто відрізнити його функції, за допомогою яких вирішуються окремі задачі, досягаються проміжні результати на шляху до мети. Змішування мети з функціями в літературі зустрічається, і це не тільки заважає правильному з'ясуванню тих і інших, але і приводить до перекручування соціального призначення покарання, спрямованості кримінальної практики. Наприклад, таке відбувається, коли метою покарання визнається сама кара. При цьому М.А. Беляєв зазначав, що під карою як метою покарання ми розуміємо заподіяння правопорушнику страждань і позбавлень як відплати за вчинений ним злочин» [1, 11]. Такий підхід не збігається з нормою закону, якщо не сказати, прямо суперечить йому. І.І. Карпець, відстоюючи таку ж точку зору, писав, що якщо покарання карає і досягається певна мета, з цього виходить, що кара є однією з цілей покарання [5, 102]. Аргументи одного й іншого авторів приводять до висновку, що покарання як кара є самоціллю, що суперечить кримінальному закону.

У КК України 1960 р. було інше формулювання поняття і мети покарання. Зокрема, передбачалось, що покарання є не лише карою за вчинений злочин, але і має на меті виправлення, перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поваги до правил соціалістичного співжиття, а також попередження здійснення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Покарання не має на меті заподіяння фізичних страждань чи приниження людської гідності.

Питання про кару і покарання з перших років існування радянського кримінального права було одним з найбільш спірних. Заслуговує на увагу позиція про те, що кара не має бути метою покарання, основна причина такої відмови — «покарання» і «кара» — синоніми. При цьому визначення покарання як кари є некоректним.

В.Д. Дуюнов зазначав, що кара є широким соціальним (вірніше, загальносоціальним) поняттям. «Кара — це відповідна негативна реакція держави, суспільства, суспільного об'єднання або певних осіб (наприклад, батьків), а віруючі скажуть — бога, на неправильну поведінку суб'єкта, порушення ним тієї або іншої соціальної норми — норми моралі, релігії» [7].

Посилаючись на етимологічний словник під редакцією М. Фасмера, В.Д. Дуюнов відзначає, що іменник «кара» утворився від дієслова «корити» — докоряти, дорікати, засуджувати, ганьбити когось за що-небудь, і в своєму первинному значенні як іменник означав «засудження», «осуд», «докір», тобто негативну оцінку якоїсь провини особи, що його вчинила.

Стосовно кримінального покарання кара являє його основний внутрішній соціально-психологічний сенс, тобто є його суть. Кара — це справедливе засудження, осуд винуватого, об'єктивна в своїй основі відповідна помста за здійснений ним проступок. Кара в кримінальному праві — це не помста, не відплата або вимога посилення санкцій, а цивілізована міра справедливості, що виявляється в застосуванні до особи, винуватої у вчиненні злочину, передбачених кримінальним законом несприятливих для неї наслідків за те, що ця особа вчинила, і в міру того, що вона вчинила, з метою забезпечення справедливості, виправлення винуватого і запобігання вчиненню нових злочинів. У такому розумінні кара дуже близька до такої ознаки кримінального покарання, як здатність кримінального покарання виражати негативну оцінку злочинця і його діяння державою.

На думку багатьох авторів, кара полягає в позбавленні або обмеженні певних прав і свобод засудженого, що означає примусове заповідання йому страждань, утисків, утруднень морального, фізичного і майнового характеру. В даному разі необхідно звернути увагу на позицію В.Д. Дуюнова, який зазначає, що страждання, біль — не є суть, «невід'ємна властивість» або,

тим більше, мета застосування кари. Кара в принципі можлива і без страждань.

Однак, якщо кара є суть, тобто головна якість, сенс кримінального покарання, то вона не може полягати в позбавленні або обмеженні прав і свобод засудженого, тобто в змісті кримінального покарання. Навпаки, позбавлення і обмеження прав, свобод засудженого виражають кару, осуд засудженого, і в цьому полягає їх соціальний сенс. Некоректно говорити про якінебудь цілі, що стоять перед карою, цілі можуть ставитися перед явищем, яке володіє певними якостями, але не перед самими якостями, тому можна говорити тільки про цілі кримінального покарання, але не про цілі кари. При цьому фізичні страждання, приниження людської гідності не можуть бути метою кримінального покарання, а тим більше метою кари через пряму заборону, яка міститься в ч. 3 ст. 50 КК України.

Особливу увагу, необхідно звернути на радянські вчення, які формувалися впродовж п'ятдесяти років і були пов'язані з встановленням та визначенням мети покарання в радянському кримінальному законодавстві. У радянській кримінально-правовій доктрині мета, ознаки і соціальні функції кримінального покарання досліджувалися в роботах багатьох криміналістів. Одне з найбільш вдалих і повних визначень кримінального покарання у науці кримінального права було запропоновано відомим вченим М.Д. Шаргородським. На його думку, покарання в радянському кримінальному праві — це міра державного примусу, що застосовується лише судовими органами до осіб, які вчинили злочин. Покарання виражає негативну оцінку злочинця і його діяння державою, яка полягає в позбавленні злочинця певних благ, що належать йому. Покарання має на меті запобігання вчиненню нових злочинів з боку засуджених і інших «нестійких» членів суспільства [12, 23].

Радянське право було значною мірою побудоване на запереченні багатьох положень, які лежали в основі особливостей класичної кримінально-правової школи.

Відповідно, його основні риси, особливо в першій половині періоду існування радянської держави, так само, як і практична реалізація кримінальної репресії, багато в чому відрізнялися від кримінального права, побудованого на природно-правових ідеях.

Зміст покарання, який застосовувався в радянській державі до осіб, що вчинили злочин, полягав в його раціональності, доцільності, в тому, щоб воно максимально сприяло досягненню завдання виправлення осіб, що вчинили злочини, в запобіганні вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Для того, щоб досягти цих цілей, покарання і володіє каральними засобами, тобто заподіює винуватому певні позбавлення, страждання. Якби покарання ніяких страждань винуватому не заподіювало або було б байдужим для нього, воно не могло б розглядатися кримінально-правовим засобом боротьби із злочинністю, оскільки не здатне було б утримати «нестійких» осіб від вчинення ними злочинів, воно б не було покаранням. Таким чином, покарання фактично не може існувати без заподіяння страждань, певних позбавлень, що застосовуються до винуватого, тому покарання завжди є карою. Але з цього зовсім не виходить, що кара — мета покарання. Якби кара дійсно була метою покарання, то зміст кримінальної репресії полягав би лише в тому, щоб досягти кари. В цьому випадку і суд, і кримінально-виконавчі установи могли б вважати своє завдання виконаним, покаравши злочинця. Причому, чим ефективніше була б каральна дія покарання, тим більш позитивно оцінювалася б діяльність суду і кримінально-виконавчих установ. Кара — не самоціль покарання. Кара необхідна лише як засіб, хоч і важливий для досягнення запобігання вчиненню злочинів. Якщо цієї мети можна досягти мінімальною карою, застосування суворого покарання було б не тільки не виправданим, а й незаконним і несправедливим. І навпаки, якщо з метою попередження злочинів слід застосувати сувору кару, м'яка міра покарання була б неприпустимим лібералізмом.

Виключення кари з цілей покарання зовсім не означає відмову від кари як одного з найважливіших елементів покарання. В даному разі, значення кари полягає не лише в тому, що завдяки цьому заходу покарання є покаранням. Кара включається в покарання і тому, що вона виявляється мірилом справедливості покарання. Каральний характер покарання посилюється або, навпаки, послаблюється в прямій залежності від тяжкості злочину, за вчинення якого призначається покарання. Саме цим і пояснюється необхідність застосування суворих заходів покарання до осіб, що вчинили тяжкі злочини, і допустимість заміни покарання заходами суспільної дії відносно осіб, які вчинили менш небезпечні злочини.

«Основи кримінального законодавства СРСР» не лише не передбачали кару серед цілей покарання, але, навпаки, містили пряму вказівку на те, що кара не є метою покарання. Це було передбачено в положенні, що містилось в ст. 20 зазначених Основ. Значення цієї вказівки, як уявляється, полягало також в тому, що покарання, яке є карою, не виключало можливості заподіяння фізичних страждань щодо винуваті особи.

Покарання за своїм змістом, зазначав М.Д. Шаргородський, завжди містить в собі позбавлення злочинця певного блага і, таким чином, покарання як і будь-яке позбавлення, пов'язано із стражданням злочинця. Саме у цьому значенні, зазначає вчений, покарання є карою [13, 5].

Норвезький вчений І. Анденес зазначає, що покарання має загальну попереджувальну дію трьох видів: воно може мати ефект залякування, може посилювати моральні заборони (моральний ефект) і може стимулювати звичну правослухняну поведінку [3, 111]. Для законодавця більш важливо добитися не просто залякування, а формування заборони і звички. Це слід сприймати як аксіому, зважаючи на те, що така мета покарання, як залякування, запечерувалася ще багато століть тому.

Відповідно до Мінімальних стандартних правил поведіння з засудженими

(ст. 58), метою позбавлення волі є захист суспільства і запобігання вчиненню злочинів.

Російські вчені, які спеціально досліджували проблему мети і функцій покарання у чинному КК Російської Федерації, зазначають, що у кримінальному законі повинні бути закріплені тільки ті цілі, які є специфічними для кримінального права і можуть бути досягнуті його засобами. Тому вони заперечують таку мету, як виправлення засудженого, оскільки реально вона може бути досягнута лише при виконанні покарань, а тому і повинна мати відображення у кримінально-виконавчому законі, і виділяють дві мети покарання — поновлення соціальної справедливості і запобігання вчиненню нових злочинів. Заперечуючи мету виправлення, зазначені вчені також нагадують про існування видів покарань, у яких виправлення, як процесу, немає — це штраф, конфіскація майна, позбавлення спеціального, військового звання, державних нагород чи права обіймати певні посади, займатися певною діяльністю. Це створює підстави для порушення питання про мету покарання щодо окремих видів покарань. Також на думку М.Д. Сергієвського, який, заперечуючи теорію виправлення злочинця, вказував, що за цією теорією тяжкий злочин може залишитися безкарним, якщо злочинець виправився раніше, ніж був засуджений.

Також необхідно звернути увагу на те, що деякі криміналісти визначають кару як примус до страждання. Так, Б.З. Нікіфоров наголошує на тому, що до страждання примушують і звичайну людину, яка потребує примусового лікування, але в цьому випадку примушування не є карою. Інша справа, коли примус є карою. Специфічною особливістю такого примусу є його цільова спрямованість. Він завжди заподіюється з метою викликати страждання. Законодавець як міру покарання обирає лише такі засоби, які можуть заподіяти страждання. Ті ж заходи, які заподіяти страждання не можуть, ніколи не будуть використані як заходи покарання. Таким чином, кара — це примус, з метою

викликати страждання. Але чи зумовлював таке визначення кари висновок про те, що однією з цілей покарання в радянському кримінальному праві було заподіяння страждань засудженому? Такий висновок був би помилковим, оскільки хоча кара і покарання нерідко вживалися як синоніми, насправді ж ці поняття не ідентичні, як вважають деякі вчені. І тут необхідно було б розглянути важливе питання про співвідношення кари і покарання, про зміст поняття примусу у покаранні. Це питання в науці не лише не вирішено, але воно навіть не ставилось. Багато авторів, вважаючи кару елементом покарання, на цьому обмежують своє дослідження.

Отже, у спеціальній літературі 60-х років ХХ століття активно обговорювалась проблема віднесення до цілей покарання кари, що є актуальним і на сучасному етапі існування кримінального права. Прихильники кари як мети покарання (М.А. Беляєв, В.Д. Дуюнов, І.І. Карпец, М.Д. Лисов, А.М. Тарбагаєв, М.І. Якубович та ін.) вважають, що покарання застосовується не лише для запобігання вчиненню злочинів, але і для того, щоб покарати злочинця, оскільки воно є певною відплатою за скоєне. Ця мета — не головна, але є вельми важливим етапом на шляху досягнення інших, більш вагомих цілей.

Вчені, які заперечували визначення кари як мети покарання (М.З. Алексєєв, А.А. Герцензон, М.Д. Шаргородський, А.Л. Ременсон, А.А. Піонтковський, З.У. Полубінська, І.С. Ной та ін.), стверджували, що кара є суттю кримінального покарання, а отже, вона не може бути метою покарання, бо інакше для досягнення такої мети можна було б збільшувати суворість покарань до безкінечності [7].

Непрямий доказ на підтримку прихильників мети кари давала своїм визначенням цілей покарання ст. 20 КК України 1960 р. КК України 2001 р. змінив колишнє формулювання цілей кримінального покарання, проте навряд чи він змінив саме значення і застосування однієї з цілей покарання — кари.

Недоліки такого формулювання в невідомості поняття щодо кари: чи є вона метою покарання? При цьому законодавець зазначає, що однією з цілей кримінального покарання є кара, акцентуючи увагу на тому, що покарання має на меті не лише кару.

Насправді, кара, репресії — це є ті обмеження і позбавлення, які складають зміст покарання, але не його мету. Якщо ж кару визначати як самостійну мету покарання, то це вже буде наближено до середньовічного анахронізму.

У словниковому значенні, кара — це суворе покарання, відплата за що-небудь, а покарання — дія за значенням покарати, засіб впливу на того, хто вчинив який-небудь злочин [2, 522].

Якщо слова «покарання» і «кара» є синонімами, то навіщо зазначати в кримінальному законі одну з цілей покарання кару, якщо і так зрозуміло, що за кожний вчинений злочин до особи, яка визна-

ється винуватою у його вчиненні, застосовується певне покарання, санкція, яка обов'язково передбачена Особливою частиною КК України? В більшості випадків, ми бачимо, що мета кари не може впливати позитивно на засуджених, оскільки кожна людина знає, що якщо вона порушить соціальні норми, в даному випадку, кримінальний закон, до неї буде застосоване покарання. Питання кари є дуже важливим не тільки для держави і суспільства в цілому, але й для самого суб'єкта злочину. При цьому обов'язково має мати місце елемент справедливості тієї кари, яка застосовується до суб'єкта злочину. В протилежному випадку буде втрачатися інша мета — запобігання вчиненню нових злочинів засудженими (спеціальна превенція).

Таким чином, проблема мети покарання залишається актуальною і потребує проведення подальших спеціальних досліджень.

Список літератури:

1. *Беляев Н.А.* Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях / Н.А. Беляев. — Ленинград: ЛГУ, 1963.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007.
3. *Гальперин И.М.* Наказание: социальные функции, практика применения / И.М. Гальперин. — М.: Юрид. лит., 1983.
4. *Івченко А.О.* Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. — Харків: Фоліо, 2006.
5. *Карпец И.И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И.И. Карпец. — М.: Юрид. лит., 1973.
6. Кримінальне право України: підручник / [за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація]. — К.: Юрінком Інтер, 2005.
7. *Мицкевич А.Ф.* Уголовное наказание. Теория и практика уголовного права и уголовного процесса / А.Ф. Мицкевич. — М.: Юридический центр Пресс, 2005.
8. *Ной И.С.* Сущность и функции уголовного наказания в Советском государстве / И.С. Ной. — Саратов, 1973.
9. *Таганцев Н.С.* Русское уголовное право. Лекции. Часть общая / Н.С. Таганцев. — М.: Наука, 1994.
10. *Беккариа Чезаре.* О преступлении и наказании / Чезаре Беккариа — М.: ИНФРА, 2004.
11. *Чучаев А.И.* Цели наказания в советском уголовном праве / А.И. Чучаев. — М.: ВЮЗИ, 1989.

12. *Шаргородский М.Д.* Наказание, его цели и эффективность / М.Д. Шаргородский — Л.: ЛГУ, 1973.

13. *Шаргородский М.Д.* Наказание по советскому уголовному праву / М.Д. Шаргородский — М.: Госюриздат, 1958.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с целью наказания, исследуются теории наказания и отображены основные аспекты современного состояния учения о наказании.

SUMMARY

The article considers the problems connected with the aim of punishment, discovers the theories of punishment and represents the main aspects of modern state of punishment doctrine.

Рекомендовано кафедрой кримінального та адміністративного права

Подано 22.02.10